KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI'NDA ADINA MESNEVÎLER YAZILAN KADIN: "ZÜLEYHÂ"

"Zulaikha": A Figure in Mathnawies of Classical Turkish Literature

Soner AKDAĞ*

ÖZ:

Züleyhâ, *Kur'ân-ı Kerîm* ve *Kitâb-ı Mukaddes*'te ismi belirtilmeksizin sözü edilen önemli karakterlerden biri olarak karşımıza çıkar. Mısır'ın firavunlar tarafından yönetildiği çok eski zamanlarda yaşayan ve Kıtfîr (Potiphar) adında bir vezirin karısı olan Züleyhâ, sonraları kocası tarafından köle pazarından satın alınan Yûsuf Peygamber'e âşık olmuştur. Bu büyük aşk, şâirlerin usta kalemlerinde yoğrularak ölümsüz bir destana dönüşmüş ve asırlar boyunca Farsça, Arapça ve Türkçe yazılan birçok mesnevîye konu olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Züleyḫā, Yūsuf, Ḳıṭfīr, Mesnevî, Kur'ân, Kitâb-ı Mukaddes.

ABSTRACT:

Zulaikha is an important figure whose name was mentioned in both religious scriptures Qur'an and Bible. Back in early times when Egypt was ruled by pharaohs, she was wife of a vizier, Potiphar. Lately, Zulaikha falls in love with Prophet Joseph who was bought by her husband at a slave market. This deep love revealed itself as an epic in the hands of great poets and became subject of Mathnawies in Persian, Arabic and Turkish languages, for centuries.

Key Words: Zulaikha, Joseph, Potiphar, Mathnawy, The Qur'an, The Bible.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayılan geniş coğrafyası muhtelif dil, din ve ırklardan birçok milleti aynı çatı altında toplamış ve bu milletler arasında dinî, ilmî, fikrî, siyasî, edebî, içtimaî ve kültürel etkileşimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böyle bir zemin ve zamanda varlığını gösteren klâsik Türk şiiri de aynı atmosfer içinde gelişmiş ve bu karma yapının edebî bir panoramasını oluşturmuştur.

Bu yoğun kültür yağmuru altında yeşeren klâsik şiirimiz, daha çok İslâm medeniyeti etrafında şekillenmiş olup *Kur'ân* ve *Hadis* gibi kaynaklardan beslenmiş ve engin *Tasavvuf* birikimi çerçevesinde gelişimini devam ettirmiştir. Bununla birlikte bu dönem şiiri, Osmanlı toplumunu oluşturan azınlıklar

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

aracılığıyla doğrudan, İsrailî rivâyetleri bünyesinde bulunduran geniş *Tefsir* literatürü vasıtasıyla da dolaylı olarak Yahudi ve Hristiyan kaynaklarından da istifâde etmiştir. Bu sebeple de muhtelif şâirlerin divan geleneğinde karşılığını bulan birçok şahıs ya da karakter, ya *Kur'ân* kıssalarından iktibas edilmiş yahut da *Kitâb-ı Mukaddes* öyküleri içinden seçilmiştir.

Klâsik şâirlerin aynı mevzuda, *Kur'ân-ı Kerim*'den başka *Kitâb-ı Mukaddes*'e de başvurmuş olmaları, Yahudi ve Hristiyan azınlıklarla etkileşim içinde bulunmaları dışında, *Kur'ân*'ın olay ve şahıslar karşısındaki tavrıyla da ilgili olmalıdır. Zira bu mukaddes kitap, içeriğini oluşturan birtakım tarihî hadiselerin teferruatına inmediği gibi, bu olaylar örgüsünün içinde yer alan şahıs kadrosu hakkında da tafsilâtlı bilgiyi ihtiva etmez. Bu durum, *Kur'ân*'ın, anlatıları içinde yerini alan kıssalarla öğüt verme amacına yöneliktir.

Kitâb-ı Mukaddes geleneği ise, Müslümanların kutsal kitaplarından farklı olarak olay ve şahıslarla ilgili çok geniş malûmâtı muhtevîdir. *Adam* (Ar. آدم / İbr. אָדָם) ve *Eve* (Ar. حواء / İbr. חַוָּה), *Abel* (Ar. هابيل / İbr. הבל) ile *Cain* (Ar. قابيل / İbr. קין), *Jacob* (Ar. يعقوب / İbr. יַעֲק ֹב) ve *Joseph* (Ar. يوسف / İbr. יוֹסֵף), *Potiphar* (Ar. قطفير / İbr. פּוֹטִיפָר) ve karısı (Ar. زليخا), *Moses* (Ar. موسي / İbr. מ ֹשֶׁה) ve *Aaron* (Ar. هارون / İbr. אַהֲר ֹן), *Mary* (Ar. مريم / İbr. מִרְיָם) ve *Jesus* (Ar. عيسي / İbr. עֵשָׂו) gibi klâsik şiirimize de konu olan birçok tarihî şahsa ve daha birçok konuya *Kitâb-ı Mukaddes*'te çok geniş bir yer ayrılmıştır. Kimi zaman ilâhî bir kitabın sınırlarını fazlasıyla zorlayan bu bilgiler, Müslüman müfessirlerin ilgilerini çektiği gibi divan şâirleri tarafından da kullanılmıştır.

Klâsik Türk şiirinde, yukarıda sözü edilen bu konuların belki de en çok işleneni, bizzat *Kur'ân* tarafından "aḥsenu'l-ḳaṣaṣ / en güzel kıssa"[1] olarak tavsif edilen Yûsuf kıssasıdır.[2] Bu kıssa merkez alınmak sûretiyle her dönemde sayısız mesnevî yazılmıştır. "Yûsuf u Züleyhâ" adıyla mesnevî yazan şâirler, *Kur'ân* ve *Kitâb-ı Mukaddes*'ten mülhem olarak Yûsuf ve Züleyhâ'yı işlemiş, meşhur kıssayı kendi muhayyilelerini de kullanarak zenginleştirmiş ve ölümsüzleştirmişlerdir.[3]

---

[1] Bkz. *Kur'ân*, 12:3.

[2] Kur'ân kıssaları hakkında bilgi için bkz. İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, Nil Yay., İzmir, 1994.

[3] Bu makalenin oluşumu esnasında çeşitli konularda yardımlarını gördüğümüz kıymetli Arap Dili âlimi *Prof. Dr. Süleyman Tülücü* ve kıymetli Fars Dili âlimi *Prof. Dr. Hasan Çiftçi*'ye müteşekkiriz.

A. Tarihî Bir Kişilik Olarak "Züleyhâ"

Züleyhâ'nın tarihî bir şahsiyet olduğu gerçeği, Yahudi, Hristiyan ve Müslüman kaynakların müşterek kabulüdür. Fakat bu üç dinî kaynağın her birine konu olan Züleyhâ ile ilgili en geniş malûmât, İslâm literatürünün cüzlerini oluşturan mukaddem *Tarih* ve *Tefsir* eserlerinde göze çarpar. Bahsi edilen kaynaklar, içeriklerini oluşturan bu malzemeyi, günümüzde tarihsel açıdan güvenilir belgeleri bulunmasa da, selefleri olan Yahudi ve Hristiyanlardan iktibas etmiş olmalıdırlar.

Dinî literatürde önemli bir yeri olan bu şahsın adı doğulu kaynaklarda "Züleyhâ" olarak geçer. "Züleyhâ" kelimesi Arapçadır ve Arap harfleriyle kendisine işaret edilen bütün İslâmî kaynaklarda aynı şekilde yazılır. Bu ortak yazılım "زليخا" şeklindedir.[4] Ne var ki bu kelime, bazen "Züleyhâ" bazen de "Zelîhâ" şeklinde telaffuz edilegelmiştir. Bu söyleyiş farkı, kelimenin orijinal yazılımı her iki okuyuşa da imkân tanıdığı içindir. Aynı kelime, Türkmenistan gibi bazı Türkî devletlerde ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde de "Zılḫa" ya da "Zelḫa" şeklinde söylenebilmektedir.

Türk Dil Kurumu'nun *Kişi Adları Sözlüğü*'nde -herhangi bir kaynakta aslına rastlayamasak da- "su perisi" karşılığını bulan "Züleyḫā" kelimesi[5] ayrıca "hevesperest kadın" olarak da anlamlandırılmıştır.[6] Bu ikinci anlamın, Züleyhâ'nın Hz. Yûsuf'a olan aşk ve ihtirasından dolayı kelimeye verilmiş olması muhtemeldir.

Bazı eserlerde kahramanımız için, bir isimden çok sıfat olarak kabul edebileceğimiz Züleyhâ kelimesiyle birlikte iki isim daha zikredilmiştir. Bu isimler, Süryanice asıllı bir kelime olduğu belirtilen Rāʿīl ve Rabīḥa'dır.[7] Züleyhâ ayrıca annesinin ismiyle birlikte Rāʿīl bint Raʿāʾīl[8] ve Züleyḫā bint Temlīḫā[9] şeklinde de anılmıştır.

---

[4] Kelimenin yazılışı için bkz. Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1993, c. V, s. 292.

[5] Sözü edilen kurumun web sitesinde (http://www.tdk.gov.tr) bulunan *Kişi Adları Sözlüğü*'ne bkz.

[6] Hasan Çiftçi, *Halk Kültürü ve Edebiyatta Kadınla İlgili Deyim ve Atasözleri*, Erzurum, 2008, s. 245.

[7] İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdusselâm A. Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, c. III, s. 231.

[8] İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve dğr., Muessesetu Kurtuba, Kahire, 1421/2000, c. VIII, s. 25. (Ya da "Raʿāyil" bkz. Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. V, s. 293.)

[9] Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. V, s. 293.

Zülayhâ, Mısır firavun(İbr. "פרעה")larından Rayyān b. Velīd b. Bervān[10] b. Erāşe b. Fārān b. ʿAmr b. ʿİmlāḳ b. Lāviẕ b. Sām b. Nūḥ zamanında yaşamıştır. Kaynaklarda bu şahsın dört yüz sene yaşadığı ve Hz. Mûsâ zamanındaki firavunun da bu olduğu rivâyet edilmiştir.[11] Dönem için ayrıca başka bir firavun ismi daha zikredilir ki bu da mezkûr firavunla aynı soydan olan Musʿab b. Rayyān'dır.[12] Eski kaynaklarda Hz. Yûsuf'un (İbr. "יוֹסֵף") bu dönemde yaşayan firavunu (Batılı kaynaklarda "*Pharaoh*")[13] kendi dinine davet ettiği fakat onun başkaldırdığı da kaydedilir.[14] Modern Mısırologlar ve Kitab-ı Mukaddes araştırmacıları, dönemin firavunu olarak genellikle Apophis'i[15] (Grek. "Ἄποφις") kabul etmektedirler. Ayrıca Apepi olarak da adlandırılan bu şahıs, Hyksos (Grek. "Ὑκσώς" veya "Ὑξώς") krallarındandır. Suriye-Filistin'den göç edip Mısır'ı ele geçiren Hyksoslar, İslâm literatüründe "ʿAmālīḳ" olarak bilinirler.[16]

Züleyhâ, o dönemlerde Mısır'ın hazine bakanı olan[17] Ḳıṭfīr'in karısıdır. Firavun döneminin asilzâdelerinden biri olan ve Batılı kaynaklarda ismi *Potiphar* (İbr. פּוֹטִיפַר) olarak[18] takdim edilen bu şahıs için klâsik eserlerde birçok isim zikredilmiştir. Bunlar arasında Ḳuṭfīr[19], Ḳıṭfīr[20], Ḳuṭayfīn[21], İṭfīr[22], Eṭfīr[23](b. Rūḥayb), Aẓfīr[24], Ḳanṭūr[25] ve Fiṭfīr[26] sayılabilir. Endülüslü müfessir İbn Atiyye

---

[10] İsmin bu kısmı *Taberî Tarihi*'inde "Ṣervān" olarak verilmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, tsz., c. I, s. 335.
[11] Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. V, s. 292 vd.
[12] Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 1418/1998, c. III, s. 265 vd.
[13] Robert Louis Stevenson, *The History of Moses*, Pennsylvania, 1919, s. 3; Alexander Whyte, *Bible Characters*, Oliphant Anderson and Ferrier, Edinburgh, 1896-1902, c. I, s. 251.
[14] Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. V, s. 292 vd.
[15] Züleyhâ Muş, *Arap ve Türk Edebiyatlarında Yusuf u Züleyhâ Hikâyelerinin Mukayesesi*, Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens., İstanbul, 2000, s. 18-19.
[16] Zemahşerî, *a.g.e.*, c. III, s. 265; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. VIII, s. 25.
[17] İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. VIII, s. 25; Thomas Patrick Hughes, *A Dictionary of Islam*, W. H. Allen & Co., Londra, 1895, s. 464. *Kitâb-ı Mukaddes*'te Potiphar'ın "Muhafız Birliği Komutanı" olduğu ifâde edilir (bkz. *The Holy Bible*, 39:1; *Kutsal Kitap Yeni Çeviri*, 39:1).
[18] Sabine Baring-Gould, *Legends of Old Testament Characters from the Talmud and Other Sources*, Macmillan and Co., Londra-New York, 1871, s. 218; Isaac Williams, *The Characters of the Old Testament*, Rivingtons, London, 1876, s. 82.
[19] Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 335.
[20] Zemahşerî, *a.g.e.*, c. III, s. 265; John Walker, *Bible Characters in the Koran*, Alexander Gardner Ltd., London, 1931, s. 121.
[21] Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1418/1997, c. III, s. 317.
[22] Ebû Hayyân, *a.g.e.*, c. V, s. 292.
[23] Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 335.
[24] Se'âlibî, *a.g.e.* c. III, s. 317.

(öl. 546 h./1151 m.) Ḳıṭfīr'in kâfir olduğunu, zira evinde put (ṣanem) bulunduğunu ifâde eder.[27]

Tarihî kaynaklarımızda Züleyhâ ve çevresiyle ilgili daha fazla bilgi olmayıp bahsi edilen kaynaklarda Züleyhâ'nın düşleri, bir sultan olan babası, Yûsuf ile evlenmesi ve ölümüyle ilgili hadiseler yer almaz. Bu ve buna benzer ilginç ayrıntılar, ancak tarihsel gerçekliği yansıtmaktan uzak olan mesnevî tarzı eserlerde ve mitolojik halk anlatılarında yer alabilmiştir.[28]

B. Bir *Kitâb-ı Mukaddes* Karakteri Olarak "Züleyhâ"

Kitâb-ı Mukaddes (The Bible); bir kısmı itibarıyla Yahudilerin, tamamı itibarıyla da Hristiyanların kutsal kitaplarıdır. Bu kitap, *Ahd-i Atîk* (Old Testament / Tevrat) ve *Ahd-i Cedîd* (New Testament / İnciller) olmak üzere başlıca iki kısımdan müteşekkildir. Yahudilerin kutsal metinleri olan ve üç bölümden oluşan *Tevrat* (İng. The Torah / İbr. תּוֹרָה), İbranice ve Aramice; Hristiyanların kutsal metinlerini oluşturan ve yirmi yedi bölümden oluşan *İnciller* (İng. The Gospels / Grek. ευαγγελιον) ise, Grekçe yazılmıştır.

Kitâb-ı Mukaddes'te Yûsuf Peygamber'in yaşam öyküsü, *Genesis* (Tekvin / Yaratılış) adı verilen bölümün 37:1 ve 50:26 arası âyetlerinde konu edinilmektedir. Züleyhâ'nın Yûsuf'a olan aşkı ve ona sahip olma girişimi ise, aynı bölümün 39:1-23 numaralı âyetlerinde yer alır.

---

25 *A.g.e.* ve a.y.

26 John Walker, *a.g.e.*, s. 121.

27 İbn Atiyye, *a.g.e.*, c. III, s. 231. Müfessir Mücâhid aksi görüştedir (bkz. *A.g.e.* ve a.y.).

28 Züleyhâ'nın ilahî literatür ve folklordeki yeri için bkz. Shalom Goldman, *The Wiles of Women / the Wiles of Men: Joseph and Potiphar's Wife in Encient Near Eastern Jewish and Islamic Folklore*, State University of New York Press, New York, 1995, s. 31-57.

İtalyan ressam Guido Reni (1575-1642) tarafından yapılan "Joseph and Potiphar's Wife" adlı tablo. Tabloda, Züleyhâ'nın Yûsuf'a sahip olmak istediği an canlandırılmaktadır.

Kitâb-ı Mukaddes'te Züleyhâ'ya "Potiphar'ın Karısı"[29] (The wife of Pothiphar) olarak gönderme yapılır ve onun için herhangi bir isim zikredilmez. Kutsal Kitab'a göre Züleyhâ, kocası tarafından satın alınan ve son derece yakışıklı olan Yûsuf'a, evlerine yerleştikten bir müddet sonra göz koymuş ve onunla birlikte olmak istemiş, karşılık görmeyince de iftira ederek Yûsuf'u zindana attırmıştır:

> "…Yûsuf güzel yapılı, yakışıklıydı. Bir süre sonra efendisinin karısı ona göz koyarak, 'Benimle yat' dedi. Ama Yûsuf reddetti. 'Ben burada olduğum için efendim evdeki hiçbir şeyle ilgilenme gereğini duymuyor' dedi, 'Sahip olduğu her şeyin yönetimini bana verdi. Bu evde ben de onun kadar yetkiliyim. Senin dışında hiçbir şeyi benden esirgemedi. Sen onun karısısın. Nasıl böyle bir kötülük yapar, Tanrı'ya karşı günah işlerim?' Potifar'ın karısı her gün kendisiyle yatması ya da birlikte olması için direttiyse de, Yûsuf onun isteğini

[29] "Potiphar'ın Karısı" veya "Yûsuf'un Efendisinin Karısı" (bkz. *The Holy Bible*, 39:1-23; *Kutsal Kitap Yeni Çeviri*, 39:1-23).

> kabul etmedi. Bir gün Yûsuf işlerini yapmak üzere eve gitti. İçerde ev halkından hiç kimse yoktu. Potifar'ın karısı Yûsuf'un giysisini tutarak, 'Benimle yat' dedi. Ama Yûsuf giysisini onun elinde bırakıp evden dışarı kaçtı. Kadın Yûsuf'un giysisini bırakıp kaçtığını görünce, hizmetkârlarını çağırdı. 'Bakın şuna!' dedi, 'Kocamın getirdiği bu İbrânî bizi rezil etti. Yanıma geldi, benimle yatmak istedi. Ben de bağırdım. Bağırdığımı duyunca, giysisini yanımda bırakıp dışarı kaçtı.' Efendisi eve gelinceye kadar Yûsuf'un giysisini yanında alıkoydu. Ona da aynı şeyleri anlattı: 'Buraya getirdiğin İbrânî köle yanıma gelip beni aşağılamak istedi. Ama ben bağırınca giysisini yanımda bırakıp kaçtı.' Karısının, 'Senin kölen bana böyle yaptı' diyerek anlattıklarını duyunca, Yûsuf'un efendisinin öfkesi tepesine çıktı. Yûsuf'u yakalayıp zindana, kralın tutsaklarının bağlı olduğu yere attı…"[30]

Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan bu pasajlardan, Züleyhâ'nın iyi bir karakteri sembolize etmediği açıkça anlaşılmaktadır. Zira o, nefsanî arzuları doğrultusunda kölesinden faydalanmak istemiş ve istekleri mukâbilinde olumlu bir cevap alamayınca da hiddetlenip hiç suçu olmadığı halde onun cezalandırılmasına sebep olmuştur. Kölesiyle birlikte olmak isteyerek kocasını aldatmaktan çekinmeyişi ise, *sadâkatsiz* bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

C. Bir *Kur'ân-ı Kerim* Karakteri Olarak "Züleyhâ"

Kur'ân-ı Kerîm'de Züleyhâ ile ilgili fazla bilgi yoktur. Tıpkı *Kitâb-ı Mukaddes*'te olduğu gibi *Kur'ân*'da da Züleyhâ için herhangi bir isim zikredilmemiş, bunun yerine "Azîz'in Karısı" anlamında "İmraʾetu'l-ᶜAzīz"[31] tabiri yeğlenmiştir. Züleyhâ'nın kocası için de yine gerçek bir isim yerine "ᶜAzīz" ifâdesi kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Azîz'in, Hz. Yûsuf'u satın alıp evine getirdiği ve karısına da ona iyi bakması tavsiyesinde bulunduğu belirtilir.[32] Nihayet Hz. Yûsuf belli bir yaşa gelip kuvvetli çağına erişince de Züleyhâ, kocasının evlâtlık edinmeyi düşündüğü bu gence göz koyar ve onunla birlikte olmak ister:

> "…Yûsuf'un, evinde kaldığı kadın, onun nefsinden murâd almak istedi ve kapıları kilitleyip: 'Haydi gelsene!' dedi. (Yûsuf): 'Allah'a sığınırım' dedi, 'efendim bana güzel baktı. zâlimler iflâh olmazlar!' Andolsun, kadın onu arzu etmişti. Eğer Rabbinin doğruyu gösteren delilini görmeseydi o da onu arzu

[30] *Kutsal Kitap Yeni Çeviri*, 39:6-21; *The Holy Bible*, 39:6-21.
[31] Bkz. *Kur'ân*, 12:30.
[32] Bkz. *Kur'ân*, 12:21.

> etmişti. Böylece biz, kötülüğü ve fuhşu ondan çevirmek istedik. Çünkü o, ihlâsa erdirilmiş (temiz) kullarımızdandır. Kapıya doğru koşuştular. Kadın, Yûsuf'un gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında kadının beyine rastladılar. Kadın: 'Senin âilene kötülük yapmak isteyenin cezâsı nedir? Zindana kapatılmak veya acı bir biçimde işkence edilmek değil midir?' dedi. (Yûsuf): 'O benden murâd almak istedi!' dedi. Kadının âilesinden bir şâhit de şöyle şâhitlik etti: 'Eğer Yûsuf'un gömleği önden yırtılmışsa kadın doğrudur, o yalancılardandır. Ve eğer onun gömleği arkadan yırtılmışsa kadın yalancıdır, o doğrulardandır!' (Kadının kocası, Yûsuf'un) gömleğinin arkadan yırtılmış olduğunu görünce (kadına): 'Bu, sizin düzeninizdendir' dedi, 'Gerçekten sizin düzeniniz büyüktür! Yûsuf, sen bundan vazgeç! (bunu kimseye söyleme!), (ey kadın!), sen de günâhının bağışlanmasını dile! Çünkü sen, günâhkârlardan oldun!'..."[33]

Yûsuf Sûresi'nde geçen bu âyetlerden, Züleyhâ'nın iftirasının herhangi bir netice vermediği ve hakikatin olaya şâhit olan kişiler tarafından kısa zamanda fark edildiği anlaşılmaktadır. Yine aynı ifâdelerden Yûsuf'un da Züleyhâ'ya anlık bir yakınlık hissi duymuş olabileceği[34] fakat peygamberlik vasfından ötürü Allah'ın yardımıyla bu kötü fiili işlemekten muhafaza edildiği çıkarılmaktadır. Ünlü müfessir ve İslâm bilgini Celâluddîn es-Suyûtî (öl. 911 h./1505 m.), tefsîrle ilgili çeşitli rivâyetleri derlediği *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr* adlı değerli eserinde, sözü edilen sahneyi şu ilginç diyaloglarla süsler:

> "Azîzin karısı Yûsuf'a âşık oldu ve ona: 'Ey Yûsuf, saçların ne kadar da güzel!' dedi. Yûsuf da ona: 'O, cesedimden ilk saçılan şeydir!' dedi. Züleyhâ: 'Ey Yûsuf, gözlerin ne kadar da güzel!' deyince Yûsuf: 'Onlar, cesedimden toprağa akacak ilk iki şeydir!' dedi. Züleyhâ: 'Ey Yûsuf, yüzün ne kadar da güzel!' deyince Yûsuf da ona: 'O, toprağın yiyeceğidir!' diye karşılık verdi."[35]

Bütün bu konuşmalardan sonra Züleyhâ, kötü emellerine uygun bir zemin oluşturmuş ve son olarak da Yûsuf'a "Heyte lek!" hitâbında bulunmuştur. Müfessirler bu lafızların "Helumme lek!" anlamına geldiğini ifâde etmişlerdir[36] ki buna göre Züleyhâ, Yûsuf'a "Hadi gel, seninim!" demiş olur. Yeri gelmişken

---

[33] Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1975, s. 237.
[34] Bu hadise, İslâm âlimleri tarafından tartışılmış ve Fahruddîn er-Râzî gibi bazı müfessirler tarafından şiddetle reddedilmiştir.
[35] Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr,* nşr. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Turkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003, c. VIII, s. 189.
[36] İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1398/1978, s. 215; Suyûtî, *a.g.e.* ve a.y.; Zemahşerî, *a.g.e.*, c. III, s. 267.

burada *Kur'ân*'ın farklı kıraatlerinden kaynaklanan bir ses-anlam ilişkisi örneğine de değinmek istiyoruz. "Heyte lek!" ifâdesi bazı kıraat imamlarına göre "Hîte lek!" şeklinde[37], diğer bir kısım kıraat imamına göreyse "Hi'tu lek!" şeklinde okunmaktadır.[38] Bu okuyuşlardan ilk ikisinde *med* ve *lîn* harfi olan "yâ" sesiyle telaffuz esnasında oluşan *yumuşaklık* Züleyhâ'nın ilk davetinde nâzik bir edayla Yûsuf'a seslendiğine işaret eder gibidir. Üçüncüsünde ise kendisinde *nebr* ve *şiddet*[39] sıfatları bulunan hemzeli bir okuyuşla, davetine karşılık göremeyen Züleyhâ'nın tehditkâr bir üslûba yöneldiğine şâhit olmaktayız. Böylece *Kur'ân*'ın bu üslûp özelliğinden, "*şehvetten tuhaf bir hâle gelmiş bir kadının, muhatabına bazen yumuşak davrandığı, bazen sertleştiği, hiddetlendiği hissedilir.*"[40]

Züleyhâ, yaşadığı küçük düşürücü hadiseyle birlikte hem elde etmek istediği şeyi alamamış, hem de şehrin ileri gelen kadınlarının dedikodu malzemesi olmaktan kendini kurtaramamıştır:

> "…Şehirde birtakım kadınlar: 'Vezirin karısı, uşağının nefsinden murâd almak istemiş! Sevda, onun bağrını yakmış! Biz, onu açık bir sapıklık içinde görüyoruz!' dediler. (Kadın), onların (dedi-kodu yaparak kendisini dile düşürme) düzenlerini işitince, onlara (adam) gönderdi (yemeğe davet etti). Onlar için dayanacak yastıklar hazırladı ve her birine de birer bıçak verdi. (Yûsuf'a): 'Çık karşılarına!' dedi. Kadınlar, (önlerine konan meyveleri soyup yemekle meşgul iken) Yûsuf'u görünce onu (gözlerinde) büyüttüler, (ona hayranlıklarından ötürü) ellerini kestiler ve: 'Allâh için, hâşâ bu, insan değildir; bu ancak güzel bir melektir!' dediler. (Kadın) Dedi ki: 'İşte siz, beni bunun için kınamıştınız! And olsun ben kendisinden murâd almak istedim de o, iffetinden ötürü reddetti. Ama kendisine emrettiğimi yapmazsa, elbette zindana atılacak ve alçalanlardan olacaktır!'…"[41]

Kur'ân'a göre Züleyhâ, kurguladığı bütün sinsi planlara rağmen Hz. Yûsuf'a sahip olamamış ve Yûsuf, bir müddet sonra zindana atılarak bulunduğu ortamdan ve Züleyhâ'nın kendisi için hazırladığı kötü oyunlardan kurtulmuştur:

---

[37] Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erba'a Aşer*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1407/1987, c. II, s. 143.

[38] İbn Bâziş, *el-İknâ fi'l-Kırââti's-Seb'*, nşr. Abdulmecîd Katâmiş, Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1403/1982, c. II, s. 670.

[39] Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *er-Ri'âye li-Tecvîdi'l-Kırâe*, nşr. Ahmed Hüseyin Ferhât, Dâru Ammâr, Amman, 1428/2008, s. 117.

[40] Bkz. Necati Tetik, *Cezerî İlâveli Karabaş Tecvîdi*, İhtar Yay., İstanbul, 1993, s. 71.

[41] Süleyman Ateş, *a.g.e.*, s. 237-238.

> "…(Yûsuf): 'Rabbim!' dedi, 'Bana göre zindan, bunların beni çağırdığı şeyden iyidir. Eğer onların düzenini benden savmazsan onlara kayarım ve câhillerden olurum!' Rabbi onun duâsını kabul buyurdu da onların düzenini ondan savdı. Şüphesiz O, işitendir, bilendir. Sonra (aziz Kıtfir ve adamları, Yûsuf'un masûmluğu hakkındaki) bu delilleri gördükleri halde yine onu bir süre zindana atmaları kendilerine uygun geldi…"[42]

Bütün bu bilgiler, tıpkı *Kitâb-ı Mukaddes*'te olduğu gibi, *Kur'ân-ı Kerîm*'de de Züleyhâ için güzel bir karakter portresi çizilmediğini gözler önüne sermektedir. Beşerî literatürde ise Züleyhâ, dinî metinlerin aksine masûm bir âşık olarak resmedilecektir.

D. Klâsik Türk Şiiri'nde "Züleyhâ"

Klâsik Türk Edebiyatı'nda aşkları nesilden nesile aktarılarak ölümsüzleştirilen "Kerem ile Aslı", "Ferhat ile Şirin", "Tâhir ile Zühre", "Leylâ ile Mecnûn" ve "Yûsuf ile Züleyhâ" gibi âşıkların öykülerini konu edinen birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan ilk üçü, Türk Edebiyatı'nın daha çok "halk şiiri" geleneğinde varlık gösterirken son ikisi, aynı edebî yapının genellikle "divan şiiri" geleneğinde karşılık bulur.

Çeşitli âşıkların sergüzeştlerini konu edinen bu tarz eserler, içeriklerini oluşturan zengin materyalleri, sadece tarihî gerçekliği bulunan vak'alardan derlememiş, ayrıca efsâne ve mitoloji gibi olağanüstü kaynaklardan da beslenmişlerdir. Bütün bu kaynaklar bir yana, şâirlerin sanatlı söyleyişleri ile bezenen mesnevîlerde, daha çok eseri vücûda getiren şahısların muhayyilelerine istinat edilmiştir. Dolayısıyla da herhangi bir tarihî kişiliğin konumu, sözü edilen eserlerden hareketle belirlenemez.

Bu başlık altında yazdığımız satırlarla amacımız, tarih sahnesinde rol aldığı kesin olan Züleyhâ'nın birtakım özelliklerini, mesnevîleri esas ittihaz etmek sûretiyle ortaya koymak değil, bu şahsın literatürde nasıl şekillendirildiği hususunda biraz olsun fikir verebilmektir. Bu sebeple de konuyu bütün ayrıntılarıyla anlatmak yerine ana hatlarıyla ve kısaca vermenin çok daha uygun olacağını düşünüyoruz.

Mesnevî geleneğinde Züleyhâ, Mağrip'te bir ülkenin sultanı olan Ṭeymūs'un kızıdır. Züleyhâ, bir gece rüyâsında güzel bir sûret görür ve ona âşık olur. Âşık olduğu şahıs, Züleyhâ'nın ilk rüyâsında adından ve yurdundan söz etmez. İkinci rüyâsında ise, Züleyhâ'nın sorusu üzerine kendini Mısır sultanı olarak takdim eder ve adının Yûsuf olduğunu söyler:

[42] *A.g.e.,* 238.

“Var idi maġribde bir ḫūb pādişāh
Ṭeymūs adlu şāh idi oluñ agāh

Zelḫā adlu bir ḳızı vardı anuñ
Ḳızını begler dilerdi ol ḫanuñ

Gördi Züleyḫā düşünde bir gice
Bir ʿacāʾib ṣūreti diñle nice

ʿĀşıḳ oldı durdı Zelḫā aġladı
Göñli gözin ol cemāle baġladı”
....
“Bir gice gördi Züleyḫā hem anı
Didi aduñ ne yirüñ aṣluñ ḫanı

Yūsuf eydür Zelḫāya bilgil ki sen
Kim Mıṣır sulṭānıyam bil imdi sen”

Hatâyî-i Tebrizî (öl. ?)’den alıntıladığımız bu beyitler,[43] ilâhî kitaplarda hiç bulunmayan bilgiler vermekte, Züleyhâ’nın Ṭeymūs[44] adlı bir şâhın kızı olduğunu ve Yûsuf’a da gördüğü bir rüyâ üzerine âşık olduğunu ifâde etmektedir. Ne hazindir ki Züleyhâ, umduğuna nâil olamamış ve henüz Mısır’a sultan olmamış olan Yûsuf yerine başka biriyle nikahlanmıştır:

“Ol Züleyḫā ānı görünce nihān
ʿAḳlı gitti yere düşdi nā-gehān

Ol Melik çün ānı ʿāḳil görmedi
Ṭaşra vardı el ʿarūsa urmadı”
....
“Gül ṣuyın ṣaçdı ānuñ gül yüzine
Geldi ʿaḳlı ol zaman kendözine

Dedi ey ṭāye bu düş mi yā ḫayāl
Çıḳmadı araduġum nūr-ı cemāl”

Ahmedî-i Âmidî (öl. 1175 h./1761 m.)’den iktibas ettiğimiz bu beyitler,[45] Yûsuf’u bulmak ümidiyle Mısır’a gelen ve evlendiği sultanın Yûsuf olmadığını görünce aklı başından giden Züleyhâ’nın ıztırap dolu anlarını tasvir etmektedir. Evlendiği adam hem yaşlı, hem çirkin ve hem de iktidarsız olan Züleyhâ, düşündeki hoş cemâli bulamamanın hüznüyle âdeta yanmıştır.

Mesnevî tarzı eserlerde göze çarpan diğer bir mühim konu da Züleyhâ’nın aşkının platonik olmayışıdır:

---

[43] Recep Demir, *Hatâyî-i Tebrizî ve Mollâ Câmî’nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Yüzüncü Yıl Ünv. Sos. Bil. Ens., Van, 2006, s. 172.

[44] Bu şahsın adı Ahmedî-i Âmidî’nin “Yûsuf’u Züleyhâ” adını taşıyan mesnevîsinde “Ṭaymış” şeklinde verilir (bkz. Ramadan Doğan, *Ahmedî-i Âmidî’nin Yûsuf u Züleyhâsı*, Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens., İstanbul, 2005, s. 140).

[45] Ramadan Doğan, *a.g.e.*, s. 144-145.

"Çün Züleyḫāya oldı Yūsuf yār
Rūz u şeb oldı yāra ḫidmet-kār

Ġāyete irdi āşinālıḳlar
Rūy gösterdi rūşenālıḳlar
İki başdan olub muḥabbetler
Oldı peydā nice meveddetler

Giceler tā be-ṣubḥ ṣoḥbet idi
Tā seḥer ʿarża-ı muḥabbet idi

Geh Züleyḫā ḥikāyet eyler idi
Geh Yūsuf rivāyet eyler idi"

Abdurrahmân Gubârî (öl. 982 h./1574 m.)'den iktibas ettiğimiz bu beyitlerde,[46] Yûsuf'un da Züleyhâ'ya âşık olduğu ve bu iki âşığın sabahlara kadar muhabbet etmekte oldukları dile getirilmiştir.

Mesnevîlerde anlatılan diğer hadiselere göre Kıtfîr öldükten sonra Züleyhâ'nın başından bir yığın macera geçmiş, bir ara çirkinleşip sonra Hz. Yûsuf'un duasıyla tekrar güzelleşmiş, Yûsuf ile evlenmiş, Hz. Yûsuf'un ölümü üzerine de fazla dayanamayıp hayatını kaybetmiştir.[47]

E. "Yûsuf u Züleyhâ" Adlı Manzûm Eserlere Çok Kısa Bir Bakış

Gerek Fars, Arap ve Urdu edebiyatlarında; gerek de Türk edebiyatında "Yûsuf u Züleyhâ" başlığını taşıyan birçok manzûm ve mensûr esere tesâdüf edilir. Fakat bu eserlerden yalnızca manzûm olanlar, edebî husûsiyetleri ve dilsel mükemmellikleri açısından ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Manzûm versiyonların mensûr olanlara nazaran daha güzel oluşlarının bir diğer sebebi de bu tarz eserlerin, ozanların sazlarında değişik musiki nağmelerine bürünerek kendilerini göstermiş olmalarıdır.

Türk edebiyatında "Yûsuf ve Züleyhâ" konusu, ilk kez hakkında hiçbir bilgi bulunmayan *Ali* adında bir şahıs tarafından işlenmiştir.[48] Tatar sahasında *Kul Gali* olarak bilinen mezkûr şahsın eseri, biri İbrahim Akış (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve bir diğeri de Sinan Uygur (Atatürk

---

[46] Hasan Aktaş, *Abdurrahman Gubârî Yûsuf u Züleyhâ*, Atatürk Ünv. Sos. Bil. Ens., 2006, s. 114-115.
[47] Bütün bu tafsilat için Hamdullah Hamdi'nin "Yûsuf u Züleyhâ" adlı mesnevîsine bakılabilir.
[48] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2003, s. 235 vd.

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) tarafından olmak üzere iki kez çalışılmıştır.

Klâsik edebiyatımızda "Yûsuf u Züleyhâ" adıyla eser veren en önemli şahsiyetlerden biri de *Şeyyad Hamza*'dır. Bilim dünyasına ilk kez M. Fuad Köprülü tarafından tanıtılan ve hakkında fazla bilgi bulunmayan bu şahsın eseri, konuya hasredilmiş en meşhur eser olarak bilinir. Eserin son derece güzel ve etkileyici bir üslûbu vardır. Söz konusu eser, Dehri Dilçin tarafından 1946'da neşredilmiştir.

Meşhûr "Yûsuf u Züleyhâ" mesnevîlerinden biri de Fâtih'in lalası Molla Akşemseddin'in oğlu *Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdi* (öl. 909 h./1503 m.) tarafından kaleme alınmıştır. Sultan II. Bayezid'e ithaf edilen bu eser, 6241 beyitten müteşekkil olup, Naci Onur tarafından yayımlanmıştır.

Tezkirelerde ve diğer tarihî tabakat kitaplarında hakkında herhangi bir bilgiye tesâdüf edemediğimiz *Erzurumlu Kadı Darîr* tarafından yazılan "Yûsuf u Züleyhâ" adlı güzel mesnevî de Leyla Karahan (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) tarafından 1985'te doktora tezi olarak çalışılmıştır.

Bu meşhûr şâirlerden başka Türk edebiyatında "Yûsuf u Züleyhâ" ismiyle eserler veren şâirlerden bazıları ise şunlardır: Haliloğlu Ali,[49] Süle Fakih,[50] Ahmed, Rabguzî, Hamzavî, Hâmidî, İbn Kemâl Ahmed b. Şemseddin Kemalpaşazâde,[51] Likâî ve Behiştî Sinan Çelebi (öl. 979 h./1571 m.).[52]

SONUÇ

Klâsik Türk, Arap, Fars ve Urdu edebiyatlarında adına eserler yazılan Züleyhâ, en meşhûr peygamberlerden biri olan Hz. Yakûb'un (İbr. "יַעֲק˙ב") oğlu Hz. Yûsuf (İbr. "יוֹסֵף") zamanında yaşamış ve ölmüştür. Mısır Azîzi Kıtfîr (İbr. פּוֹטִיפָר) ile evli olan Züleyhâ, kocasının evlât edinmek üzere eve getirdiği Yûsuf'tan yararlanmak istemiş fakat bu konuda başarılı olamamıştır. Bütün yaptıklarına karşın Yûsuf'u elde edemeyen Züleyhâ, sonunda kendisinin olmayı reddeden Yûsuf'a iftira etmiş ve onun zindana atılmasına sebep olmuştur.

İlâhî literatürde, hevesperest bir kadın imajıyla takdim edilen ve adı belirtilmeksizin sözü edilen Züleyhâ'nın başından geçen hadiseler, kutsal

---

[49] Bu şahsın eseri, Rasim Deniz tarafından Fırat Üniversitesi'nde doktora tezi olarak çalışılmıştır.

[50] Bu şahsın eseri, Kazım Köktekin tarafından Atatürk Üniversitesi'nde doktora tezi olarak çalışılmıştır

[51] Bu şahsın eseri, Mustafa Demirel tarafından çalışılmıştır.

[52] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Halide Dolu, *Menşeinden Beri Yûsuf Hikâyesi ve Türk Edebiyatı'ndaki Versiyonları*, İstanbul, 1953, s. 12 vd.; Ramadan Doğan, *a.g.e.,* s. 17-25.

kitaplarda sonraki nesillere ibret vermek üzere nakledilmiş ve bu nakillerle de insanların bahsi geçen olaylardan gerekli dersi çıkarmaları amaç edinilmiştir. Bu sebeple de kutsal kitaplarda, kahramanımızın insanlığa hiçbir fayda sağlamayacak olan isim ve künyesi verilmek yerine sadece başından geçen ibret dolu serüvenin anlatımı tercih edilmiştir.

Beşerî literatürde ise, tam aksine Züleyhâ'nın yaşadıkları, ibret verici bir kıssa olmaktan çıkarılmış ve karakterini tamamen değiştirerek masûm ve içli bir aşk hikâyesi şekline bürünmüştür. Gerek sözlü ve gerek de yazılı varyantlarıyla gâh nazma ve gâh da nesre çekilmiş olan "Yûsuf u Züleyhâ" hikâyelerinde Hz. Yûsuf, bir peygamber olma niteliğini neredeyse kaybetmiş, aşkı uğruna çöllere düşen "Mecnûn" gibi bir aşk kahramanı olarak resmedilmiştir.

Züleyhâ ise, güzelliğin timsâli addedilen Hz. Yûsuf'a olan aşkında yalnız bırakılmamış ve kutsal kitapların aksine, edebiyat sahnesinde şiddetli bir aşkın pençesine takılmış pâk bir güzel olarak canlandırılmıştır. Züleyhâ'ya yüklenen bu rol, her şâirin kaleminde farklı bir lezzetle yoğrulup ölümsüz bir destanın oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. "Yûsuf u Züleyhâ" adını taşıyan bütün eserler, işte böyle bir edebî zeminin mahsulleri olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA:

AKTAŞ, Hasan, *Abdurrahman Gubârî Yûsuf u Züleyhâ*, Atatürk Ünv. Sos. Bil. Ens., 2006.

ÂMULÎ, Pertovî, *Rısehâ-yi Târîhî-yi Emsal o Hikem*, İntişârât-i Senâ'î, Tahran, 1374 hş.

ATEŞ, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 1975.

BARING-GOULD, Sabine, *Legends of Old Testament Characters from the Talmud and Other Sources*, Macmillan and Co., London & New York, 1871.

ÇİFTÇİ, Hasan, *Halk Kültürü ve Edebiyatta Kadınla İlgili Deyim ve Atasözleri (Farsça-Türkçe)*, Erzurum, 2008, s. 245-247. [Yayımlanmamış kitap]

DEMİR, Recep, *Hatâyî-i Tebrizî ve Mollâ Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Yüzüncü Yıl Ünv. Sos. Bil. Ens., 2006.

DOĞAN, Ramadan, *Ahmedî-i Âmidî'nin Yûsuf u Züleyhâsı*, Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens., 2005.

DOLU, Halide, *Menşeinden Beri Yûsuf Hikâyesi ve Türk Edebiyatı'ndaki Versiyonları*, İstanbul, 1953.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît,* nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

GOLDMAN, Shalom, *The Wiles of Women / the Wiles of Men: Joseph and Potiphar's Wife in Encient Near Eastern Jewish and Islamic Folklore*, State University of New York Press, New York, 1995.

HUGHES, Thomas Patrick, *A Dictionary of Islam*, W. H. Allen & Co., London, 1895.

İBN ATİYYE, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdusselâm A. Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.

İBN KESÎR, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ' İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve dğr., Muessesetu Kurtuba, Kahire, 1421/2000.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, nşr. es-Seyyid Ahmed Sakr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1398/1978.

JEFFERY, Arthur J., *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Oriental Institute, Baroda, 1938.

KUR'ÂN-I KERÎM, Mucemme'u'l-Melik Fahd li-Tıbâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf, Mekke, 1425/2005.

KUTSAL KİTAP (Kitâb-ı Mukaddes), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2001.

MUŞ, Züleyhâ, *Arap ve Türk Edebiyatlarında "Yûsuf u Züleyhâ" Hikâyelerinin Mukayesesi*, Marmara Ünv. Sos. Bil. Ens., 2000.

ROGERS, Robert William, *Great Characters of the Old Testament*, The Methodist Book Concern, New York, 1920.

SE'ÂLİBÎ, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1418/1997.

SUYÛTÎ, Celâluddîn, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire, 1424/2003.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, tsz.

______, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Dâru Hicr, Kahire, 1422/2001.

THE HOLY BIBLE, (World English Bible), USA, 2007.

WALKER, John, *Bible Characters in the Koran*, Paisley: Alexander Gardner Ldt., London, 1931.

WHITE, Wilbert Webster, *Studies in Old Testament Characters*, The International Comittee of Youngs Men's Christian Associations, New York, 1904.

WHYTE, Alexander, *Bible Characters*, Oliphant Anderson and Ferrier, Edinburgh, 1896-1902.

WILLIAMS, Isaac, *The Characters of the Old Testament*, Rivingtons, London, 1876.

YÂHAKKÎ, Muhammed Ca'fer, *Ferheng-i Esâtir*, Surûş Tahran, 1375 hş.

ZEMAHŞERÎ, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Umer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve dğr., Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 1418/1998.